

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва
ўрта махсус таълим вазирлиги**

**Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари
университети**

**Ўзбекистон тарихи ва ҳуқуқ асослари
кафедраси**

Р Е Ф Е Р А Т

Мавзу: Ўзбек халқининг этник шаклланиши.

Бажарди: Дехқонбоева Умида

Француз фил.105 гуруҳ

Текширди: Д.Бобожонова

Т о ш к е н т-2012

Режа

1. Этногенез ва уни ўрганиш масалалари.
2. Ўлкамиз худудларидаги қадимги маҳаллий аҳоли ва ўзбек халқининг шаклланиш босқичлари.
3. Ўрта асрлардаги этник-маданий жараёнлар. "Ўзбек" атамаси.

1. Ҳозирги кунга келиб, Республикамизда миллий-маънавий кадриятларни тиклаш ва ривожлантириш, миллий мафкура ғояларини фуқороларимиз онгига янада чуқурроқ сингдириш ва янада теран англатиш кучайиб, Ўзбекистон халқларининг ўз ўтмиш ва келиб чиқишига қизиқиши ортиб бормоқда. Хусусан, ўзбек халқининг этник тарихи, унинг халқ сифатида шакилланиши масалалари долзарб эканлиги юртбошимиз И.А.Каримовнинг "Тарихий хотирасиз келажак йўқ" асарида (1998) ҳар томонлама асослаб берилди. Бу йўналишда тарихчиларимиз олдига ечими ҳаётий зарур бўлган вазифалар қўйилди. Жумладан, юртбошимиз таъкидлаганидек, "Мовароуннаҳр сарҳадларига узоқ тарихимиз давомида не-не босқинчилар кириб келмаган, кўп йиллар, балки, асрлар давомида юртимизда не-не ўзга сулолалар ҳукмронлик қилмаган дейсиз... Эрондан Аҳмонийлар, Юнонистондан Александр келди, Арабистондан Қутайба, Мўғулистондан Чингизхон келди, рус истилочилари келди. Лекин халқ колдику?... , ана шундай ҳар томонлама мудҳиш, четдан қараганда халқимиз, унинг маданияти, миллий тафаккури, урф-одатлари, турмуш тарзи, ҳеч бир муболағасиз айтиш мумкинки, насл-насаби йўқ бўлиб кетиши керак бўлган шароитда барибир, қатор йўқотишлар билан бўлса ҳам, миллатимиз ўзлигини сақлаб қоладими, ё йўқми? Олимларимиз ана шу саволга жавоб берсинлар".

Этногенез ёки бирорта халқнинг келиб чиқиш тарихи масалалари тарих фанининг ютуқлари билан чамбарчас боғлиқлиги кўпчилик тадқиқотчилар томонидан эътироф этилгани маълум. Аммо, тарих фанининг бошқа йўналишларига (археология, этнография, антрополия ва бош.) нисбатан ўзбек халқи этногенези ҳамон жиддий тадқиқотлар талаб этади. Этногенез ва этник

тарих масалалари тарихига назар ташлайдиган бўлсак, бу йўналишдаги айрим кузатишларни юнон, хитой, рим, араб, эроний ва туркий тилларда ёзилган қадимги ҳамда ўрта аср муаллифлари ва сайёҳлари асарларида учратиш мумкин. Улар ўз асарларида халқларнинг ташқи қиёфасидаги умумийлик, баъзи урф-одатларнинг яқинлиги ва тилларнинг ўхшашлигини таъкидлаганлар. Аммо улар бу жараёнларнинг асл сабабларини очиб бера олмаганлар. XIX-XX аср бошларида олиб борилган тадқиқотлар нисбатан самарали бўлишига қарамай, бу тадқиқотлар ҳам халқларнинг этник келиб чиқиши, маданияти ва тилларидаги ўхшашлик сабаблари ва моҳиятини тўла очиб бера олмади.

Сўнги 20-25 йил ичида Республикамиз ҳудудларида олиб борилган археологик, антропологик ва этнографик тадқиқотлар натижаларини умумлаштирган антрополог олим Т.Қ. Хўжаев ҳар бир халқнинг этногенезини ўрганишда қуйидаги тамойилларга асосий эътибор беришни таклиф этади:

1) бирор халқнинг келиб чиқиши тарихи кўп қирралик жараён бўлиб, у ўз ичига шу халқнинг маданияти ва ижтимоий тузилмаси, унинг биологик хусусиятлари, ўзининг жамиятда тутган ўрнини тушуниш, тили ва ўзлигини танишни қамраб олади;

2) этногенез масаласига бир томонлама қараб, уни соддалаштириш билан чегараланиб қолмасдан, шу халқнинг келиб чиқиш тарихида маълум аҳамият касб этган барча таркибий қисмлар ҳам эътиборга олинishi шарт;

3) этногенез мураккаб ва узоқ давом этган жараён. Бинобарин, бу жараённи босқичма-босқич тиклаш мақсадга мувофиқдир.

Шунингдек, А.А. Асқаров ўзбек халқи этногенезига бағишланган сўнги йиллардаги (2002-й.) ишларидан бирида ҳар бир халқ этногенези ва этник тарихини ўрганишда қуйидаги назарий ва илмий методологик тамойилларга амал қилиш талаб этилишини таъкидлайди:

- биринчидан, этногенез ва этник тарихни ўрганишда тадқиқотчи биринчи навбатда ўргананётган халқ этногенезиси қачондан

бошланганлигини аниқлаб олмоғи керак. Чунки этнос фақат кишилик жамияти тараққиётининг маълум бир босқичида пайдо бўлади. Этногенезнинг бошланғич нуқтаси эса этноснинг қадим замонларда яшаган "аждодларига" бориб тақалади. Бу жараён мил.авв. II минг йиллик охирларида юз берди.

- Иккинчидан, этнос бу биологик ҳосила эмас, балки ижтимоий ходисадир. У кишилик тараққиёти маълум бир босқичининг ҳосиласидир. Этнос ўзининг шаклланиш жараёнида бир хил сабабларга кўра унинг таркибига янгидан-янги этник қатламлар қўшилиб боради. Ер юзининг барча халқлари келиб чиқиши жиҳатидан кўп этник қатламлидир. Дарҳақиқат, ўзбек халқи этногенезининг илк босқичларидан, то халқ сифатида шаклланиб бўлгунига қадар унинг асосий таркибини ташкил этган маҳаллий (автохтон) сўғду-хоразмий ва қадимги туркийзабон қатламлардан ташқари ўзига турли даврда ҳар хил миқдорда маҳаллий ва теварак атрофлардан келиб қўшилган этник гуруҳларни сингдириб юборди.

- Учинчидан, ҳар бир халқнинг этник тарихини ўрганиш, этник бирликнинг шаклланиш жараёнини илк босқичидан бошлашни тақозо этади. Чунки этник бирликнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва унинг этносга айланиши жуда қадим-қадимги замонлардан бошланиб ҳозирги кунгача давом этаётган бутун бир тарихий жараёндир.

- Тўртинчидан, ҳар бир халқнинг этник тарихи билан шуғулланганда нафақат этник бирликнинг бошланғич жараёнини, балки унинг кейинги даврларини, унга хос муҳим этник белги ва аломатларни аниқлаб, ўрганиб бориш талаб этилади.

- Бешинчидан, этногенетик жараёнини ўрганишда масалага ҳар томонлама ёндошиш, яъни этногенезга алоқадор фан ютуқларидан фойдаланиш муаммо йечимига объектив илмийлик бағишлайди. Этногенез муаммоларини ҳал этишда фойдаланилаётган бирламчи манбаларнинг нисбати ва хусусиятини билиш муҳимдир. Бу манбалар антропология,

археология, этнография, ёзма ёдгорликлар, тилшунослик, эпиграфика ва бошқалардир.

Юқоридаги тамойилларга тўла риоя қилинган ҳолдагина, айрим халқ этногенезига оид муаммоларни илмий нуқтаи назардан мукамал ва ҳар томонлама очиқ бериш имконияти пайдо бўлади. Аммо Ўрта Осиёда, хусусан Ўзбекистон ҳудудларида қадимги даврлардан содир бўлиб келаётган этник жараёнларни ҳар томонлама ёритишдан аввал айрим фанлар соҳасида қўлга киритилган ютуқларни охирига йетказиш билан ундан бошқа соҳа мутахассислари ҳам фойдаланиши мумкин бўлган даражасига чиқариш мақсадга мувофиқдир. Сўнгги йиллардаги археологик изланишлар қадимги аҳолининг моддий ва маънавий маданияти, унинг турмуш тарзи, уй-рўзғор ашёлари, анъанавий хўжалиги ва бошқалар ҳақида муҳим маълумотлар олиш имконини берди. Бу жараён эса янги антропологик маълумотлар тўплаш ва уларни таҳлил этишга асос бўлди.

Этногенез жараёни турли халқларнинг аجدодлари тарихидан бошланади. Ўзбек халқи аجدодларининг тарихи жуда катта тарихий даврни ўз ичига олади. Узоқ тарихий тараққиёт йўлида аجدодларимиз мураккаб этногенез жараёнларини бошдан кечирганлар. Бу жараёнлар антропологик қиёфалар, қабилалар, халқлар ва элатларнинг аралашиб кетиши, маданий анъаналарнинг қўшилиб янги асосда ривожланиши билан узвий боғлиқ бўлган.

Тарихий адабиётлардан бизга маълумки, фаннинг кўпгина тармоқларига, жумладан, халқлар ҳақидаги фанга бундан 2-2,5 минг йил илгари қадимги Юнонистонда асос солинган. Шунинг учун ҳам замонавий фанда юнон тилидан олинган сўзлар кўп учрайди. Бундай сўзларни халқлар ҳақидаги фанларда ҳам учратиш мумкин. Қадимги юнонларда "халқ" тушунчасини ифодаловчи бир неча сўзлар бўлган. Шулардан бири "демос" бўлиб, бу сўз орқали аҳолининг асосий қисми тушунилган (мас. "демократия"- "халқ ҳокимияти", "демография"- "халқларни таърифлаш" ва бошқ.). Шундай сўзлардан яна бири "етнос" бўлиб, айнан таржимаси "халқ"

демакдир. Этнографик тадқиқотлар натижаларига кўра, ҳар қандай этнос ўз шаклланишининг дастлабки палласида бир-бири билан иқтисодий жиҳатдан ўзаро боғлиқ одамлар жамоасидан иборат бўлади.

Айрим этносларни бир-биридан фарқловчи муҳим белгиларидан бири бу маданий хусусиятлардир. Бу хусусиятларни ҳар бир халқ ўз тарихий-маданий ривожланиш жараёнида ўзлаштиради ва авлоддан авлодга қолдиради. Фанда бу жараён "етник анъаналар" дейилади. Бундай анъаналар ҳар бир халқнинг ижтимоий-иқтисодий ва табиий географик шарт-шароитлари билан боғлиқ бўлган у ёки бу тарихий даврларда шаклланади. Этносни қисқача қилиб, уюшган тил-маданий жамоаси дейиш мумкин. Илмий адабиётларда "етник жамоа" деган сўз ҳам кўп ишлатилади. Фақатгина алоҳида халқларни эмас, балки уларнинг келиб чиқишида қариндошчилиги бўлган гуруҳларни ҳам этник жамоа деб аташ мумкин.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, қариндош-уруғчилик этник жамоалари аста-секинлик билан уруғ жамоаларига айланиб боради. Уруғ-бирга яшаб, ҳамкорликда меҳнат қилган қариндошлар уюшмаси бўлиб, маълум халқларнинг этник шаклланишидаги дастлабки босқичлардан бири сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

2. Ўрта Осиё ижтимоий-сиёсий ҳаётида туркий этник гуруҳлар жуда катта аҳамиятга эга бўлганлиги ва бу қатламнинг илдизлари жуда қадимий эканлиги археологик маълумотлар асосида исботланмоқда. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, бронза даврига келиб Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятларида баланд бўйли, юзи тор ирқнинг вакиллари тарқалган. Шимолий дашт ва чўл ҳудудларида эса жануб аҳолисидан фарқ қилувчи боши думалоқ, юзи жуда кенг ва чўзиқ бўлмаган қабилалар яшаганлар. Фанда жанубий қиёфали одамлар Ўрта ер денгизи ирқининг вакиллари деб аталади. Улар Олд Осиё, Месопотамия, Эрон, Афғонистон, Ўрта Осиё, Ҳиндистон каби катта географик ҳудудга ёйилганлар. Шимолий қиёфали одамлар Жанубий Сибир ҳудудидан то Қозоғистон, Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқий қисмида Урал, Волга бўйи ерларигача тарқалган.

А. Сагдуллаевнинг тадқиқотларига кўра, бронза даврига келиб, Ўрта Осиё худудида қадимги жанубий ва шимолий қиёфадаги одамлар вакиллари қўшилиш жараёни бошланади ҳамда айнан мана шу даврда, ўлкамизда яшаб ўтган бронза даври қабилалари, Ўрта Осиёнинг қадимги халқларига асос солганлар. Бу давр ўлкамиз худудларида мураккаб этник-маданий жараёнлар бўлиб ўтгани билан изоҳланади. Хусусан, жанубий худудлардаги ҳосилдор воҳалар ўтроқ деҳқончилик аҳолиси томонидан ўзлаштирила бошлаган бўлса, шимолий вилоятларда кўчманчи чорвадор қабилалар тарқала бошлайди. Кўчманчи чорвадорлар ва ўтроқ аҳолининг узвий муносабатлари асосида ижтимоий-иқтисодий ва маданий-этноик жараёнлар авж олади.

Мил. авв. II минг йилликнинг ўрталаридан бошлаб Ўрта Осиё худудларига шимоли-шарқдан чорвачилик билан шуғулланувчи янги этник гуруҳлар кириб кела бошлайди. Маҳаллий маданиятдан фарқланувчи бу гуруҳлар маданияти тадқиқотчилар томонидан "Тозабоғёб маданияти" номи билан фанга киритилган.

Тозабоғёб кўринишидаги ёдгорликлар кейинчалик Зарафшон дарёсининг қуйи ҳавзаси худудларидан топиб ўрганилди. Худди шунга ўхшаш этносларнинг излари Тошкент воҳасидан, Фарғона водийсидан ва шимолий Бақтриянинг тоғли ва тоғолди худудларидан топиб ўрганилган. Жуда катта худудлардан, хусусан, Қозоғистон чўллари, Олтой, Жанубий Сибир, Уралолди худудларидан текширилган ўзига хос маданият "Андронов маданияти" номи билан фанга киритилган. Кўпчилик тадқиқотчиларнинг эътирофи этишларича, бу маданият соҳиблари бронза давридаёқ туркий тилда сўзлашганлар.

Ўзбекистон Ўрта Осиёнинг қадимдан ўтроқ деҳқончилик маданияти ўчоқлари таркиб топган худудда жойлашганлиги бой археологик ва меъморчилик маданиятлари билан изоҳланади. Фарғона водийсининг Селунгур ғоридан топилган қадимги тош даврига оид топилмалар ва Тешиктошдан топилган ўрта палеолит даврига оид одамзод қолдиқлари,

бизнинг юртимиз Африка ва Олд Осиё ҳудудлари билан бир қаторда инсоният пайдо бўлган ҳудудлар таркибига кирганлигини ҳозирги кунда узил-кесил исботлайди. Шунингдек, мезолит даврига оид Мачай ғоридан топилган ёдгорликлар, неолит даврига оид овчилик ва балиқчилик маданиятини ўзида аск эттирувчи Қалтаминор, жанубдаги илк деҳқончилик маданиятига оид бўлган Жойтун, Ҳисор тоғ маданияти, бронза даврига оид бўлган хилма-хил Замонбобо, Сополли, Жарқўтон, Саразм, Сувёрган, Чуст маданиятлари ўлкамизда қадимги аجدодларимиз хўжалигининг жадаллик билан ривожланганлигини исботлайди.

Ўлкамиздаги қадимги аҳоли тош ва бронза даврида қандай ном билан аталганликлари бизга номаълум. Ўрта Осиё аҳолиси ҳақидаги маълумотлар дастлабки марта Шарқ ва юнон-рим манбаларида тилга олинади. Юнон тарихчилари маълумотларига қараганда, Евросиёнинг катта ҳудудларида яшовчи қабилалар умумий "скифлар" номи билан аталади. Геродот, "бу халқ қадимийликда мисрликлардан қолишмайди", деб юқори баҳо берган эди. Плиний эса, Ўрта Осиё ҳудудларида 20 га яқин қабилалар борлиги хусусида эслатиб ўтади. Ёзма манбаларда скифларнинг иккита йирик қабиласи: саклар ва массагетлар хусусида кўпроқ эслатилади. Аҳмонийлар миҳхат ёзувларида саклар учта қисмга (хаумаварка, тиграхауда, тийай-тара-дарайя) бўлиб кўрсатилади. Массагетлар хусусида ҳам турли фикрлар мавжуд бўлиб, улар маҳаллий чорвадор-ҳарбий қабилалар бўлганлиги таъкидланади. Аммо, ёзма манбалар бу халқлар ва қабилаларнинг қайси ирққа мансублиги ҳақида маълумот бермайди.

Айрим олимлар томонидан билдирилган Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон қадимги даврлардаги монголоид ирқи шаклланган ҳудудга киради, деган илмий ёндашув нотўғри ва асоссиз эканлиги сўнгги йиллардаги антропологик маълумотлар натижасида аниқланди. Т. Хўжаёвнинг фикрича, ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихини ўрганишни қанча эрта даврлардан бошласак, унинг таркибида ҳозирги кунларгача сақланиб келинаётган ирқий ва этник унсурларнинг маҳаллий халқ таркибига

кирган даври ва унинг нисбий миқдори тўғрисида шунчалик кенг фикр юрита оламиз.

Ўзбек халқига хос Ўрта Осиё икки дарё оралиғи ирқининг шаклланиш даври, макони ва тарихи масалаларида фанда яқингача ягона фикр йўқ эди. Бир гуруҳ олимлар бу ирқ бундан 6-8 минг йил илгари, иккинчи бир гуруҳ тадқиқотчилар бундан 3 минг йил илгари шаклланган деса, учинчи гуруҳ олимлари эса, XVI асрда шаклланди, деб ҳисоблар эдилар. Кейинги йиллардаги бой археологик топилмалар натижасида тадқиқотчилар Ўрта Осиё икки дарё оралиғи ирқининг шаклланиши бундан 2200-2300 йил илгари бошланганлигини асослаб бердилар.

Кўпгина илмий адабиётларда ўзбек халқининг шаклланишида саккизта муҳим давр санаб ўтилади. Булар қаторида Аҳмонийлар, Македониялик Искандар, Араб халифалиги, Мўғуллар истилоси тилга олинади. Ҳақиқатан, бу забт этишлар Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон халқлари маданиятига, тилига, турмуш тарзига албатта ўз таъсирини ўтказган. Аммо бу юришларнинг маҳаллий халқларни ирқий ва этник тарихига бўлган таъсири кам эканлигини таъкидлаш жоиз. Антропологик нуқтаи назардан улар маҳаллий халқ "қонини" ёки генетикасини тубдан ўзгартира олмадилар. Улар сон жиҳатдан кўпчиликни ташкил этган маҳаллий аҳоли таркибига сингиб кетганлар. Бу ўринда маҳаллий (субстрат) ва келгинди (суперстрат) аҳоли орасидаги ўзаро муносабатларнинг фанда маълум ҳолатларини эслатиб ўтиш жоиз. Яъни, кўп сонли маҳаллий аҳоли таркибига келгинди гуруҳларнинг сингиб кетиши; келгинди гуруҳларнинг маҳаллий аҳолидан устун бўлиши; келгинди аҳоли тенг сонли бўлиши ва ниҳоят, маҳаллий ва келгинди халқлар аралашуви натижасида иккаласига ҳам ўхшаш янги халқ, гуруҳ, элат пайдо бўлишини кузатиш мумкин. Т. Хўжаёвнинг махсус антропологик тадқиқотларига қараганда, барча тарихий даврларда маҳаллий халқ келгинди аҳолидан ҳамиша устун бўлган.

Илк темир давридан бошлаб (мил. авв. IX-VII асрлар), ўлкамизнинг қадимги деҳқончилик воҳаларида яшовчи ўтроқ аҳоли ўзлари яшаб турган

худуд номлари билан атала бошлаганлар. Булар Сўғдиёнадаги-сўғдийлар, қадимги Хоразмдаги-хоразмийлар, қадимги Бактриядаги-бахтарлар, қадимги Чочдаги-чочликлар, Фарғонадаги-парканаликлардир. Бу тарихий номларнинг айримларини илк ёзма манбаларда, хусусан, зардўштилик динининг муқаддас китоби "Авесто"да, Ахамонийлар миххатларида, юнон-рим муаллифлари асарларида учратиш мумкин.

Антропологик изланишлар натижаларига таяниб, ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихида муҳим ахамият касб этган уч тарихий даврга алоҳида тўхталиб ўтиш зарур. Биринчидан, мил. авв. III-II асрларда Ўрта Осиё дашт минтақаларида ҳозирги ўзбек халқига хос антропологик қиёфа шакллана бошлаган. Бу эса фанда яқингача кенг тарқалган фикрлар, яъни ўзбекларга хос Ўрта Осиё икки дарё оралиғи ирқи аввало, Волга дарёси бўйларида ва Уралда сармат қабилалари таркибида шаклланиб тарқалди, деган ҳамда бу ирқ Байкал кўли атрофида ва Мўғилистон чўлларида шаклланиб, тайёр ҳолда маҳаллий аҳолига ўз ирқини тарқатди, деган фикрлардан воз кечишни тақозо этади.

Сўнги йилларда олиб борилган тадқиқотлар натижасида ўзбекларга хос антропологик қиёфа, даставвал, Сирдарёнинг ўрта ҳавзаси туманларида, яъни Тошкент воҳаси, Фарғона водийси, қисман Хоразм ва Жанубий Қозоғистоннинг Чимкент вилоятларида, Еттисув минтақасида мил. авв. I минг йиллик охирида шакллана бошлаганлиги аниқланди.

Мил. авв. III-II асрларда бу аҳоли бир неча йўналишда Ўрта Осиёнинг марказий ва жанубий вилоятларига кириб борган. Ушбу антропологик тадқиқотлар натижалари ёзма манбаларда маълум бўлган халқларнинг жанубга юриши ва Юнон-Бактрия давлатининг истило этилиши ҳамда Буюк Кушон салтанатининг барпо бўлиш даврига мос келади. Антропология бу юриш ҳақида қуйидаги маълумотларни беради. Кўчманчи ва ярим кўчманчи чўл аҳолиси Сирдарё қуйи оқимидан Марказий Қизилқум орқали (Учкудук, Томди, Юзкудук, Кўкпатош), Самарқанд атрофларига (Каттақўрғон, Орлат), сўнгра Қашқадарёнинг Қарши шаҳри атрофлари (Еркўрғон) орқали

Сурхондарё вилоятидаги (Кўхна Термиз, Далварзин, Шоҳтепа, Айритом) қадимги шаҳар ва қишлоқларга кириб жойлашганлар. Кейинчалик улар жанубий Тожикистонга ўтиб кетганлар. Уларнинг иккинчи гуруҳи қадимий Бухоро воҳаси орқали Туркменистоннинг жанубий вилоятларига, бир қисми эса ҳозирги Шимолий Афғонистоннинг Шибирғон шаҳри атрофларигача етиб борган (Тиллатепа). Натижада ўзбеклар ва текисликларда яшовчи тожикларга хос Помир-Фарғона антропологик унсур Ўрта Осиёда кенг тарқалган.

Ўзбек халқи шаклланишидаги иккинчи муҳим давр - бу IX-XII асрлар ҳисобланади. Бу даврда Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда ҳозирги ўзбекларга хос қиёфа, маҳаллий аҳолининг асосий қисмини ташкил этади. Антрополог Т. Хўжаев тадқиқотларига қараганда, IX асрга келиб аҳолининг антропологик қиёфасида кескин ўзгаришлар юз берганлиги кузатилади. Бу ўзгаришларни археологик тадқиқотлар натижалари ҳам тасдиқлайди. Жумладан, марҳумларни астодонларда кўмиш маросимлари, аҳоли орасида кенг тарқалган бош шаклини сунъий ўзгартириш одатлари йўқолади. Антропологик тадқиқотлар натижалардан хулоса чиқарадиган бўлсак ўзбекларнинг элат сифатида шаклланиш даври IX-X асрларга оид дейишга жиддий асослар бор.

Фанда мўғул истилоси Ўрта Осиё аҳолисини кескин мўғуллаштириб, ўзгартириб юборди, деган фикр кенг тарқалган. Лекин, тадқиқотчиларимиз бу масалага ҳам ойдинлик киритдилар. Мўғул истилоси Ўзбекистон аҳолисининг ташқи қиёфасига сезиларли изларни қолдирмаганлигини таъкидлаб ўтиш жоиздир. Сабаби, Чингизхон XIII аср бошида ташкил этган йирик мўғул давлатида мўғуллар сони тахминан 0,7 миллион кишидан иборат бўлган. Агар ҳар 6 кишидан биттаси аскарликка олинган бўлса, унда унинг қўшинлари сони 100-110 минг кишидан иборат бўлган. Лекин, ўша даврда мўғуллар қўшинларининг кўп қисмини йўқотганлар. Улар Ўрта Осиёга бостириб келганида қўшинларнинг кўпчилиги туркий халқлардан ташкил топганлиги маълум. Бу даврда Муҳаммад Хоразмшоҳ давлатида 20

миллион аҳоли яшаган. Мўғул кўшинлари кўп сонли маҳаллий аҳоли таркибига ўз асоратини ўтказа олмаган. Шунинг учун ҳам маҳаллий аҳолида мўғул ирқи аломатлари деярли намоён бўлмаганлигини кўриш мумкин.

Ўзбек халқининг шаклланишида учинчи муҳим давр XV аср охири ва XVI аср ҳисобланади. Бу даврда Дашти Қипчоқ ўзбеклари Ўрта Осиёга кириб келади ва улар маҳаллий аҳолига ўз номини беради.

Шундай қилиб, ўзбек халқини этник шаклланиши узоқ давом этган мураккаб жараёндир. Ўзбек халқининг асосини ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида бир неча минг йиллар давомида яшаб келган маҳаллий сўғдийлар, бахтарлар, хоразмийлар, саклар, массагетлар, қанғлилар ва доволликлар ташкил қилган. Турли даврларда турли мақсадларда кириб келган қабилалар, элатлар ва халқлар давр ўтиши билан маҳаллий аҳолига ўз таъсирини қисман ўтказган. Бу ўринда шуни алоҳида қайд этиш лозимки, ўзбек халқи шаклланиш жараёнининг барча босқичларида маҳаллий аҳоли ташқаридан келган аҳолига нисбатан доимо устунлик қилган. Келгинди аҳоли маҳаллий аҳолига ўз тилини берганлигини ҳам инкор этиб бўлмайди. Лекин антропологик нуқтаи назардан маҳаллий аҳолининг этник қиёфасини ва ташқи кўринишини тубдан ўзгартира олмади. Мисол учун, кейинги икки минг йил давомида Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда маҳаллий аҳолининг тили уч марта ўзгарди-шарқий эрон тиллари ўрнига ғарбий эрон тиллари (форс тили) ва милонинг бошларидан туркий тиллар кенг тарқала бошлади. Аммо маҳаллий халқнинг "қони", яъни генетикаси айтарли ўзгармади ва қадимий халқларимизга хос антропологик хусусиятлар шу кунларга қадар сақланиб келмоқда, Ўзбек халқининг келиб чиқиш асосини қадимги даврлардан бошлаб ўлкамиз ҳудудларида яшаб келган маҳаллий халқлар ташкил этган. Икки ярим минг йил давомида маҳаллий аҳолига келиб қўшилган туркий тилли элат ва халқлар ўзбек халқи шаклланишида асосий таркибий қисм сифатида қатнашган.

3. Ўрта Осиё халқларининг этник шаклланишида бу ҳудудга кўчиб келган турли элат ва қабилалар ҳам маълум маънода иштирок этганлар. Юечжилар, хионийлар, кидарийлар, эфталийлар шулар жумласидандир. Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи Сирдарёнинг ўрта ҳавзасида аниқ антропологик тип бўлиб шаклланган даврда бу ҳудудларда "Қовунчи маданияти" шаклланади. Сўнгги археологик тадқиқотлар натижаларига кўра милодий II-III асрлардан бошлаб Фарғона водийси, Самарқанд ҳудудлари, IV-V асрда эса Бухоро воҳаси, Қашқадарё ва Сурхон воҳаларида Қовунчи маданиятининг таъсири сезилади.

IV асрнинг охирларидан бошлаб, Ўрта Осиёда йирик туркий этнослар хионийлар ва эфталийларнинг ўтроқлашув жараёнлари кучаяди. V-VI асрларга келиб, эфталийлар ва хионийларнинг асосий қисми турғун ҳаётга ўтадилар. Бу қабилалар ўтроқ ҳаёт кечириб анъанавий чорвачилик билан бир вақтда деҳқончилик билан шуғулланганликлари ҳақида ёзма ва археологик манбалар маълумотлар беради.

VI асрнинг ўрталаридан бошлаб Ўрта Осиёда эфталийлар ва Туркий хоқонлик ўртасида кураш бошланади. Тарихий манбалардан бизга маълумки, VI асрнинг ўрталарида Олтойда, Жанубий Сибир, Етгисув, Шарқий Туркистондаги бир неча қабилалар бирлашуви натижасида йирик Туркий хоқонлик ташкил топади. Қисқа вақт ичида хоқонлик кучайиб, Ўрта Осиёнинг катта қисмини босиб олади. Туркий хоқонлик даврида (VI-VIII асрлар) Тошкент воҳаси, Зарафшон, Қашқардарё воҳалари, Сурхондарё ва Фарғона водийлари Хоразм ҳудудларига туркийзабон гуруҳларнинг кириб келиши янада кучайди ва уларнинг кўпчилиги бу ҳудудларда турғунлашиб қолди.

VIII аср бошларида араблар Мовароуннаҳр ва Хоразм ҳудудларига бостириб кирган вақтларда бу ҳудудларда ўтроқ ва ярим ўтроқ туркийзабон аҳоли, сўғдийлар, тохарлар, чочликлар ва Хоразмнинг туб ерли аҳолиси босқинчиларга қарши тинимсиз кураш олиб борган бўлишларига қарамай сиёсий парокандалик туфайли улар зулми остига тушиб қоладилар.

Маълумки, VIII асрнинг 2-ярмидан туркий қарлуқ қабилалари кучая бошлайдилар. IX асрнинг ўрталарига келиб Еттисув, Чимкент вилояти, Тошкент воҳаси, Фарғонанинг шимолий қисмларини ўз ичига олган Қарлуқ давлати ташкил топади. Кўпчилик тадқиқотчиларнинг эътироф этишларича, ўзбек элатининг шаклланишида Қарлуқ давлатининг аҳамияти катта бўлади. X аср ўрталаридан бошлаб бу давлат тарихий манбаларда Қорахонийлар давлати номи билан тилга олинади.

Ёзма манбаларнинг маълумот беришича ("Худуд ал-олам"), IX-X асрлар қарлуқлар эгаллаб турган ҳудудларда 20 дан ошиқ шаҳар, кўплаб қишлоқлар бўлган. Қарлуқлар кўп сонли, нуфузли "халқ" бўлиб, бир қисми чорвачилик билан шуғулланган. Қарлуқлар яшаган ҳудудларда йирик этнослар-чиғиллар, яғмолар, халачлар ҳам яшаган бўлиб, тадқиқотчиларнинг фикрича, улар бир-бирига қон-қариндош бўлиб туркий тилда сўзлашганлар.

XI асрнинг биринчи ўн йиллигидаёқ Жанубий ҳудудларнинг то Балх вилоятигача бўлган ерлари дастлаб қорахоний туркийлар, сўнг эса ғазнавийлар қўлига ўтди. Бунинг натижасида навбатдаги катта туркий қатлам Сўғдиёна, Хоразм ва Тохаристон ерларига кириб боради. Қорахонийлар даврида Мовароуннаҳрнинг барча ҳудудларида туркий қатламлар мавжуд эди.

Қорахонийлар давлатида қарлуқ-чиғил туркий тил лаҳжаси кенг тарқалди. Кейинчалик шу тил асосида адабий туркий тил юзага келиб, уни Маҳмуд Қошғарий "енг очиқ ва равон тил" деб атаган. Туркий тилда IX-XII асрлар мобайнида бир қатор асарлар ёзилган бўлиб, Аҳмад Югнакийнинг (775-869) "Ҳибатул ҳақойиқ" (Ҳақиқатлар тухфаси) достони, Юсуф Хос Хожибнинг (XI аср), "Қутадғу билик" (Саодатга йўлловчи билим) асари, Аҳмад Яссавийнинг (1041-1167) "Ҳикматлар"и ҳамда "Ўғузнома", "Алпомиш", "Гўруғли" каби дostonлар шулар жумласидандир.

Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг форсий-дарий тилда сўзлашувчи аҳолиси X асрдан бошлаб ўзини "тозик" яъни "тожик" деб юрита бошлайдилар. Сомонийлар ва Қорахонийлар (IX аср ўрталаридан-1213

йилгача)дан кейин ҳукумронлик қилган кейинги сулолалар, ғазнавийлар (997-1187), Салжуқийлар (1040-1147), Хоразмшоҳ-ануштегенийлар (1097-1231)нинг барчаси туркий қавмга тегишли бўлиб, ўз вақтида нафақат Ўрта Осиё, балки Ўрта Шарқда ҳам ҳукмронлик мавқеига эга бўлганлар. Мўғуллар истилоси гарчи аҳоли бошига ниҳоятда оғир кулфатлар ва йўқотишлар олиб келган бўлсада, тадқиқотчилар фикрича, ўзбек халқи этногенези ва ирқига деярли таъсири бўлмади.

"Ўзбек" этнономининг келиб чиқиши ҳақида қисқача фикр юритадиган бўлсак, бу этнонимнинг келиб чиқишини айрим гуруҳ тадқиқотчилар Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг (1312-1341) номи билан боғлайдилар. Бошқа бир гуруҳ тадқиқотчилар эса бу фикрни инкор этадилар ва "ўзбек" номи Ўзбекхонгача Оқ Ўрда минтақасида, унинг ғарбий Сибир ва Қозоғистон қисмида яшаган туркий қабилаларига мансуб (хон номи қабилалар номидан олинган бўлиши мумкин), деган фикрни илгари сурадилар. Айрим тадқиқотчилар эса "ўзбек" атамасини "ўзи бек", "эркин", "мустақил" сўзидан келиб чиқиб XII-XIV асрларда халқимизга нисбатан ишлатила бошлаган деб ҳисоблайдилар.

Ўзбек этноними келиб чиқиши даврига қараб ўзбек, туркман, қозоқ, қорақалпоқ халқларини аниқ бир вақтда пайдо бўлган деб айтиб бўлмайди. Бу халқлар минг йиллар давомида ҳозирги яшаётган минтақаларида яшаганлар. Лекин у пайтда ҳали ҳозирги номи билан аталган эмас ва бу номлари билан айтилмаган. Улар умумий ном билан "туркий" деб ёки бўлмаса, ўз қабилалари номлари билан аталганлар.

Тарихнинг қадимги даврларида аҳоли кўп ҳолларда ўзлари яшаган жой номи билан аталган бўлиб, ўрта асрларга келиб бу номлар ўзгаради. Хусусан, Дашти Қипчоқ ҳудудларида яшаган туркий аҳоли Мовароуннаҳр ерларига келиб, бу ерда яшаётган ўтроқ аҳоли билан уйғунлашиб кетган ва аҳолини номи "ўзбек" деб аталган. Ўрта асрлар тарихий адабиётларида ҳам бу ном "ўзбек", "ўзбеклар" сифатида тилга олинади. Аммо шу нарса аниқки, Дашти Қипчоқ ҳудудларидан келган туркий қабилалар маҳаллий аҳоли

этногенезига, урф-одат ва анъаналарига сезиларли даражада таъсир этмадилар. Аксинча, улар орасига сингиб кетиб юқори даражадаги маданият таъсирида бўлдилар.

Тадқиқотчи А.Иброҳимовнинг ёзишича, ўзбек халқи асосан икки этник қатламдан ташкил топган. Биринчи қатлам Турон-Туркистон ҳудудларида шаклланган. Иккинчи қатлам эса Волга (Итил) дарё бўйларида тортиб, то Хоразмнинг шимоли, Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимларигача бўлган ҳудудларда шаклланган. Бу макон ўтмишда турли номлар, чунончи Дашти Қипчоқ, Олтин Ўрда, ўзбек вилояти, ўзбек мамлакати, ўзбек улуси деб аталган. Халқимизнинг бу қатламини шартли равишда шимолий қатлам деб аташ мумкин.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ўзбек халқининг асосини ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида бир неча минг йиллар давомида яшаб келган маҳаллий саклар, массагетлар, сўғдийлар, бахтарлар, хоразмийлар, қанғлилар, доволликлар, чочликлар ташкил этган. Келгинди аҳоли маҳаллий аҳолига қисман таъсир этсада, унинг генетикасини тубдан ўзгартира олмаган.

Саволлар ва топшириқлар:

1. Ўзбек халқининг этник таркиби ва шаклланиш босқичлари.
2. “Ўзбек” атамаси хусусида фикрингиз қандай?

Мавзуга оид адабиётлар:

1. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т.: Шарқ, 1998. Б.16-21.
2. Абулғози Баҳодирхон Шажараи турк. -Т.: Чўлпон, 1992.
3. Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. –Т.: Нур, 1992.
4. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. –Т.: Ўзбекистон, 1994. Б. 195
5. Жабборов И. Ўзбек халқининг этнографияси. –Т.: Ўзбекистон, 1994.

6. У.Турон. Туркий халқлар мафкуриси. –Т.: Чўлпон. 1995.
7. Ҳасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. –Т.: Чўлпон, 1994. Б. 38-66.
8. Иброҳимов А. Бизким, ўзбеклар. –Т.: Шарқ, 1999.
9. Ўзбекистон тарихи (қисқача маълумотнома). –Т.: Фан, 2000.
10. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Т.: Шарқ, 2000.
11. Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғати.
Тўлдирилган иккинчи нашри. –Т.: Академия, 2002.
12. Шаниязов К. Қанғ ва қанғлилар. –Т.: Фан, 1990.
13. Шаниязов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. –Т.: 2001.